षष्ठः पाठः

युग्ममाला।

(कण्ठस्थीकरणार्थम्)

संस्कृतसाहित्ये शब्दयुग्मानि प्रसिद्धानि । यथा - **यदा-तदा, यावत्-तावत्, यत्र-तत्र** । उदा. **यथा** राजा **तथा** प्रजा। शब्दयुग्मानाम् उपयोगेन श्लोकस्य वाक्यस्य वा सौन्दर्यं वर्धते ।

वृत्तम्-वंशस्थम्

यथा चतुर्भिः कनकं परीक्ष्यते निघर्षणच्छेदनतापताडनैः।
तथा चतुर्भिः पुरुषः परीक्ष्यते श्रुतेन शीलेन गुणेन कर्मणा।।१।। - वृद्धचाणक्यशतकात्

अन्वयः - **यथा** कनकं निघर्षण - छेदन - ताप-ताडनैः (इति) चतुर्भिः परीक्ष्यते, **तथा** पुरुषः श्रुतेन, शीलेन, गुणेन, कर्मणा (इति) चतुर्भिः परीक्ष्यते ।

वृत्तम्-अनुष्टुप्

यत्र विद्वज्जनो नास्ति श्लाघ्यस्तत्राल्पधीरपि।
निरस्तपादपे देशे एरण्डोऽपि द्रुमायते ।।२।। - हितोपदेशात्

सन्धिविग्रहाः - १) नास्ति = न + अस्ति । २) श्लाघ्यस्तत्राल्पधीरपि = श्लाघ्यः + तत्र + अल्पधीः + अपि। ३) एरण्डोऽपि = एरण्डः + अपि ।

अन्वयः - **यत्र** विद्वज्जनः न अस्ति, **तत्र** अल्पधीः अपि श्लाघ्यः (भवति) । (यथा) निरस्तपादपे देशे एरण्डः अपि द्रुमायते ।

वृत्तम्-शिखरिणी

यदा किञ्चिज्ज्ञोऽहं द्विप इव मदान्धः समभवं
तदा सर्वज्ञोऽस्मीत्यभवदवलिप्तं मम मनः ।
यदा किञ्चित्किञ्चिद् बुधजनसकाशादवगतं
तदा मूर्खोऽस्मीति ज्वर इव मदो मे व्यपगतः ।।३।। - नीतिशतकात्

सन्धिविग्रहाः - १) किञ्चिज्ज्ञोऽहम् = किञ्चिज्ज्ञः + अहम् । २) सर्वज्ञोऽस्मीत्यभवदवलिप्तम् = सर्वज्ञः + अस्मि + इति + अभवत् + अवलिप्तम् । ३) किञ्चित्किञ्चिद् बुधजनसकाशादवगतम् = किञ्चित् + किञ्चित् + बुधजनसकाशात् + अवगतम् । ४) मूर्खोऽस्मीति = मूर्खः + अस्मि + इति ।

अन्वयः - **यदा** अहं किञ्चिज्ज्ञः (तदा) (अहं) द्विपः इव मदान्धः समभवम् । **तदा** मम मनः 'सर्वज्ञः अस्मि' इति अवलिप्तम् अभवत् । **यदा** बुधजनसकाशात् किञ्चित् किञ्चित् अवगतम् **तदा** (अहं) मूर्खः अस्मि (इति ज्ञात्वा) मे मदः ज्वरः इव व्यपगतः ।

वृत्तम्-अनुष्टुप्

तावद् भयाद्धि भेतव्यं यावद् भयमनागतम्।
आगतं तु भयं वीक्ष्य नरः कुर्याद् यथोचितम्।।४।। - पञ्चतन्त्रात्

सन्धिविग्रहाः - १) भयाद्धि = भयात् + हि । २) भयमनागतम् = भयम् + अनागतम् ।

अन्वयः - **यावत्** भयम् अनागतं **तावत्** हि भयात् भेतव्यम् । (तथापि) आगतं तु भयं वीक्ष्य नरः यथोचितं कुर्यात् ।

वृत्तम्-अनुष्टुप्

उत्तमो नातिवक्ता स्यादधमो बहु भाषते।
सुवर्णे न ध्वनिस्तादृग्यादृक्कांस्ये प्रजायते।।५।।

सन्धिविग्रहाः - १) उत्तमो नातिवक्ता = उत्तमः + न + अतिवक्ता । २) स्यादधमो बहु = स्यात् + अधमः + बहु । ३) ध्वनिस्तादृग्यादृक्कांस्ये = ध्वनिः + तादृक् + यादृक् + कांस्ये ।

अन्वयः - उत्तमः अतिवक्ता न स्यात्, अधमः बहु भाषते । **यादृक्** कांस्ये (ध्वनिः) प्रजायते **तादृक्** सुवर्णे ध्वनिः न (प्रजायते) ।

वृत्तम्–अनुष्टुप्

यादृशं वपते बीजं क्षेत्रमासाद्य कर्षक: ।
सुकृते दुष्कृते वाऽपि तादृशं लभते फलम् ।।६।।

सन्धिविग्रहा: – १) क्षेत्रमासाद्य = क्षेत्रम् + आसाद्य । २) वाऽपि = वा + अपि ।

अन्वय: – कर्षक: क्षेत्रम् आसाद्य **यादृशं** बीजं वपते (**तादृशं** फलं लभते) । (तथैव मनुष्य:) सुकृते वा दुष्कृते वा अपि **तादृशं** (इष्टम् अनिष्टं वा) फलं लभते ।

भाषाभ्यास:

श्लोक: १

१. पूर्णवाक्येन उत्तरत।

अ) कनकपरीक्षा कथं भवति?
आ) पुरुषपरीक्षा कथं भवति?

२. जालरेखाचित्रं पूरयत ।

अ)

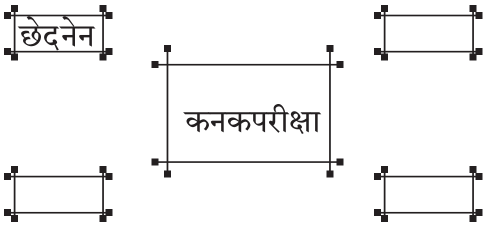

आ)

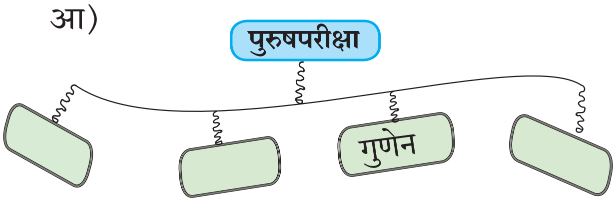

३. माध्यमभाषया उत्तरत ।

'यथा चतुर्भि:' इति श्लोकस्य स्पष्टीकरणं लिखत।

४. अमरकोषात् शब्दं प्रयुज्य वाक्यं पुनर्लिखत ।

जनै: <u>कनकं</u> परीक्ष्यते ।

श्लोक: २.

१. पूर्णवाक्येन उत्तरत।

अ) अल्पधी: कुत्र श्लाघ्य: भवति?
आ) एरण्ड: कुत्र द्रुमायते?

२. सन्धि–विग्रहं कुरुत ।

अ) श्लाघ्यस्तत्र आ) अल्पधीरपि ।

३. अमरकोषात् शब्दं प्रयुज्य वाक्यं पुनर्लिखत ।

यत्र एक: अपि <u>पादप:</u> नास्ति तत्र एरण्ड: द्रुमायते ।

श्लोक: ३.

१. पूर्णवाक्येन उत्तरत ।

अ) मनुष्य: द्विप इव मदान्ध: कदा भवति?
आ) 'मूर्ख: अस्मि' इति मनुष्येण कुत: अवगतम्?

२. सन्धिविग्रहं कुरुत ।

(अ) किञ्चिज्ज्ञोऽहम् (आ) अभवदवलिप्तम् ।

३. माध्यमभाषया उत्तरत ।

कदा मद: व्यपगच्छति?

श्लोक : ४.

१. पूर्णवाक्येन उत्तरत ।

अ) आगतं भयं वीक्ष्य नर: किं कुर्यात्?

२. सन्धिविग्रहं कुरुत ।

भयाद्धि ।

श्लोक: ५.

१. पूर्णवाक्येन उत्तरत

अ) क: बहु भाषते?

२. सन्धिविग्रहं कुरुत ।

अ) स्यादधम: ।

श्लोक: ६.

१. पूर्णवाक्येन उत्तरत ।

अ) कर्षक: कीदृशं फलं लभते?

२. सन्धिविग्रहं कुरुत ।

(अ) क्षेत्रमासाद्य (आ) वाऽपि ।

३. माध्यमभाषया उत्तरत ।

मनुष्य: स्वकर्मण: कीदृशं फलं लभते?

४. अमरकोषात् शब्दं प्रयुज्य वाक्यं पुनर्लिखत ।

<u>कर्षक:</u> बीजं वपते ।

१) समानार्थकशब्दान् लिखत ।

कनकम्, विद्वान्, पादप:, अधम: ।

२) विरुद्धार्थकशब्दान् लिखत ।

गुण:, विद्वान्, उत्तम:, सुकृतम् ।

३) चतुर्थपदं लिखत ।

अ) मन: - चेत: :: अवगतम् - ________

आ) बुधजन: - ज्ञानी :: मूर्ख: - ________

इ) नर: - मनुष्य: :: उचितम् - ________

ई) वीक्ष्य - दृष्ट्वा :: भयम् - ________

४) समानार्थकशब्दानां मेलनं कुरुत । ।

सुवर्णम्	श्रेष्ठ:
उत्तम:	व्याप्तम्
अवलिप्तम्	शब्द:
ध्वनि:	हेम

५) उचितं शब्दयुग्मं योजयत । (यत्र-तत्र, यदि-तर्हि, यदा-तदा, यथा-तथा)

अ) ________ अध्यापक: न आगच्छति ________ छात्रा: स्वाध्यायं कुर्वन्ति ।

आ) ________ धूम: ________ वह्नि: ।

इ) ________ आकाशे मेघा: गर्जन्ति ________ मयूर: नृत्यति ।

ई) ________ विचार: ________ वर्तनम् ।

उ) ________ सूर्य: उदेति ________ विश्वं प्रकाशमयं भवति ।

ऊ) ________ शर्करा ________ पिपीलिका: ।

ए) सज्जना: ________ वदन्ति ________ कुर्वन्ति ।

ऐ) ________ बालक: व्यायामं करिष्यति ________ स: सुदृढ: भविष्यति ।

क्रीडत-नन्दत

पद्यक्रीडा

१. एक: गण: सुभाषितस्य एकं चरणं वदति । अपर: गण: श्लोकार्धं पूर्णं करोति ।

२. पदग्रहणम् - एकेनोक्तात् श्लोकार्धात् एकं पदं स्वीकृत्य अपर: गण: अन्यं श्लोकार्धं श्लोकपादं वा कथयति ।

श्लोकान्त्याक्षरी

क्रीडकानां गणद्वयं भवेत् । आदौ प्रथमगणीयेषु अन्यतम: एकं श्लोकं वदेत् । तदा द्वितीयगणीयेषु अन्यतम: तादृशम् एकं श्लोकं वदेत्, यस्य च आरम्भ: अन्यगणीयेन उक्तस्य श्लोकस्य अन्तिमेन अक्षरेण भवति । **- क्रीडावल्ली-पुस्तकात् ।**

733UZ7

अभ्यासपत्रम् २

(४, ५, ६ पाठानाम् आधारेण)

१. वाक्यं पुनर्लिखित्वा सत्यम्/असत्यम् इति लिखत ।

अ) सुदासः मालाकार आसीत् ।

आ) सुगतः सुदासाय कमलार्थम् अधिकमूल्यं यच्छति ।

इ) कमलस्य विकासेन तडागः विभूषितः ।

ई) एतद् विश्वम् अणुभिः निर्मितम् ।

उ) द्रव्यस्य आदिमः घटकः परमाणुः अस्ति ।

ऊ) अर्णवः क्षेत्रात् तण्डुलान् आनयति ।

२. उचितं पर्यायं चित्वा वाक्यं पुनर्लिखत ।

अ) शिशिर-ऋतौ एकं ________ व्यकसत् । (पद्मम्/जपाकुसुमम्)

आ) अहो महिमा ________ । (परमात्मनः/मानवस्य)

इ) पूजार्थमिदं कमलम् ________ । (विक्रीणे/अभ्यर्थये)

ई) अहं दश ________ यच्छामि । (रुप्यकाणि/सुवर्णनाणकानि)

उ) अर्णवः ________ गृहीत्वा प्रविशति । (जपाकुसुमम्/कमलम्)

ए) एतद् विश्वं ________ निर्मितम् । (अणुभिः/तण्डुलैः)

३. क्रमेण योजयत ।

अ) १. श्रेष्ठिनः सार्थवाहस्य च विवादः । २. शिशिर-ऋतौ पद्मस्य विकासः ।
३. सुदासः विक्रयणार्थं राजसद्मनः पुरतः स्थितः । ४. सुदासस्य धनप्राप्तेः इच्छा ।

आ) १. सुदासस्य सुगतनिवासं प्रति आगमनम् । २. सुदासस्य सुगतदर्शनम् ।
३. सुगतस्य आशीर्वादप्रदानम् । ४. सुगतदर्शनात् बहुमूल्यस्य अपेक्षायाः विस्मरणम् ।

इ) १. पितुः स्वस्य महाविद्यालये निमन्त्रणम् । २. 'वैशेषिकसूत्राणि' इति ग्रन्थविषये चर्चा ।
३. पित्रा कणादमहर्षेः सिद्धान्तविषये कथनम् । ४. अर्णवस्य विस्तरेण पठनस्य इच्छा ।

४. समासविग्रहं कुरुत ।

बालसूर्यबिम्बम्, राजसद्म, पूजार्थम्, भक्तिरसार्णवः, सविनयम्, पुस्तकपठनम्, परागकणाः, सूक्ष्मकणाः, कणादमुनिः, परमाणुः, अल्पधीः, मदान्धः, किञ्चिज्ज्ञः, उद्यानपालः, शिशिर-ऋतुः, नीरजम्, दर्शनार्थम्, महात्मा, अश्मखण्डः, हस्तस्थम्, जपाकुसुमम् ।

५. उचितं कारणं चिनुत ।

अ) सुदासः राजसद्मनः पुरतः स्थितः यतः ________________ ।
१. सः सरसिजं विक्रेतुम् इच्छति स्म । २. सः राजानं द्रष्टुम् इच्छति स्म ।

आ) सार्थवाहः सुदासाय शतसुवर्णनाणकानि दातुम् उद्युक्तः यतः ________________ ।
१. सः सुदासस्य साहाय्यं कर्तुम् इच्छति स्म । २. सः सुदासात् कमलं क्रेतुम् इच्छति स्म ।

इ) सुदासः नीरजं सुगतचरणाभ्यां समर्पितवान् यतः ________________ ।
१.सुगतः सुदासाय अधिकं धनं यच्छति । २. सुदासस्य मनसि भक्तिरसः अजायत ।

ई) पिता अर्णवाय स्वमहाविद्यालयम् आगन्तुं कथयति यतः ________________ ।
१. पितुः महाविद्यालये कणादविषयकाणि पुस्तकानि सन्ति ।
२. पितुः महाविद्यालये स्नेह-सम्मेलनम् अस्ति ।

६. तालिकां पूरयत ।

वक्त्रा संवादं मेलयत	
सार्थवाह:	उद्यानपाल:

(मञ्जूषा – एकेन सुवर्णनाणकेन, अहं शतं सुवर्णनाणकानि प्रयच्छामि, नैतद् विक्रेतुमिच्छामि, तत् कियता मूल्येन ददासि?)

७. स्थानाधारेण शब्दपेटिकां पूरयत ।

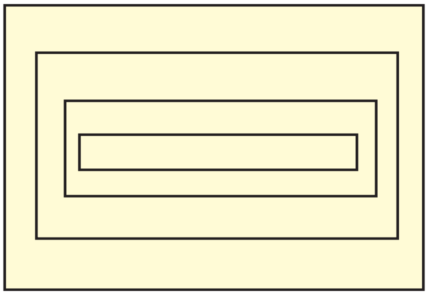

(वटवृक्ष:, नगरम्, अश्मखण्ड:, उद्यानम्)

८. नामतालिकां पूरयत ।

ए.व.	द्विव.	ब.व.	विभक्ति:
————	अप्सरोभ्याम्	————	तृतीया
दयावत:	————	————	षष्ठी
————	दृग्भ्याम्	————	चतुर्थी

ए.व.	द्विव.	ब.व.	विभक्ति:
————	शाखिनौ	————	प्रथमा
रज्जवे	————	————	चतुर्थी
सवितारम्	————	————	द्वितीया

पठत–बोधत

सतिसप्तमी – रचना

'**सतिसप्तमी**' इति संस्कृतभाषाया: सौन्दर्यपूर्णा विशेषरचना । यथा –

१) **अस्तङ्गते सवितरि** क्षुद्रबुद्धि: मृगेण सह मृगस्य निवासस्थानं गत: ।

→ यदा सविता अस्तङ्गत: तदा क्षुद्रबुद्धि: मृगेण सह मृगस्य निवासस्थानं गत: ।

२) तस्य तडागे **सत्यपि शिशिर–ऋतौ** एकं पद्मं व्यकसत् ।

→ यद्यपि शिशिर–ऋतु: आसीत् तथापि तस्य तडागे एकं पद्मं व्यकसत्।

३) एवम् **उक्तवति सुगते** निरिच्छ: सुदास: प्रत्यवदत् ।

→ यदा सुगत: एवम् उक्तवान् तदा निरिच्छ: सुदास: प्रत्यवदत्।